

VITA / DEBATE

Térelmélet, tudománytörténet, tértudományok

Spatial theory, history of science, spatial sciences

NEMES NAGY JÓZSEF

NEMES NAGY József: egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Regionális Tudományi Tanszék, Budapest; nemesnagy@t-online.hu

József NEMES NAGY: professor, Department of Regional Science, Eötvös Loránd University, Budapest; nemesnagy@t-online.hu

A Faragó László írásai nyomán (Faragó 2012, 2013) elindult s reményeim szerint még folytatódó eszmecsere szakmai köreinkben kurióznak számító, sokszínű – ha hevesnek nem is mondható – vita karakterét kezdi magára öltetni. Ma persze mindezt még csak a néhány hozzászóló véleménye alapján mondhatjuk, a vitát írásaival elindító szerző – gondolom – előbb-utóbb majd lehetőséget kap (ha kívánja) a reakcióra.

Most a vitában három (egymással össze is kapcsolódó) csomópontot látok: egy térelméleti, térértelmezési problémakört, a hazai területi kutatások tudománytörténeti karakterű értelmezésének, értékelésének problémacsomagját és a „tértudományok” mibenlétét, karakterét érintő témakört. A továbbiakban e csomópontokból emelek ki néhány, talán továbbgondolásra is érdemes momentumot. Bár Faragó tanulmányai elsősorban az első témakörre koncentrálnak, de érintik a másik két kérdéskört is. Az eddigi hozzászólók (Dusek 2012, Erdősi 2014, s nem a Tér és Társadalom hasábjain, de ugyannerre a problémakörre reflektáló Czirfusz 2012) különböző hangsúlyokkal, de kimondva vagy kimondatlanul mindhárom csomópontra reagálnak. (Ezekhez természetesen korábbi írásokban is találhatunk kapcsolódásokat – jelzik az említett szerzők irodalomjegyzékei is –, de most maradjunk ennél a körnél.) Jőmagam is több rövidebb cikkben érintettem e témaköröket, itt a korábban leírtaktól eltérő néhány újabb – vitapartnereim írásainak köszönhetően eszembe ötlött – elemet próbálok kiemelni, értelmezni.

Térelmélet

A Faragó által sorra vett térértelmezések közül az abszolút és a relatív (relációs) tér szembeállítását, illetve az előbbinek – kritikus élel – földrajzhoz kötését eddig minden hozzászóló egyértelműen elutasította (Dusek kifejezetten erre reagált). Magam – miközben most is hangsúlyozom a komoly elméleti-filozófiai alapokon nyugvó térértelmezések átfogó leltárbavételének fontosságát Faragó írásaiban – nem igazán vagyok kibékülve (ez az én bajom!) azzal, hogy mindkét cikk határozottan előtérbe tolja az „ahány ember, annyi tér” magvú térértelmezést. Ezt legalább olyan egyoldalú hangsúlynak tartom, mint a földrajz hasonló logikáját, amely talán az „ahány tér, annyi ember” szlogennel fogalmazható meg (ezzel analóg közelítés lehet a történettudományban az „ahány kor, annyi ember” duál). Ezek a közelítések világnézeti, világlátási szempontból ugyan megállnak, de tudományos jellegüket tekintve nagyon ingatagok. Továbbra is vörös posztóként virít a vitában a „minden tér társadalmi konstrukció” (Erdősi 2014 is reagál erre), ami talán úgy lehet elfogadható, hogy „minden térfogalom társadalmi konstrukció”. Számomra ugyanakkor teljességgel vállalható egy olyan álláspont, amely minden érdemi térelméletet, térfelfogást „modellként, gondolati konstrukcióként” értelmez, ha ez nem teszi nem létezővé az ember megjelenése előtt világ tereit. Továbbra is nagyon óvatosan bánnék a tér és a társadalmi tér fogalmainak összemérésével.

Faragó konstruktivista alapvetésű írásában (Faragó 2013) nagy egyetértéssel bemutatott fogalomként jelenik meg az *autopoiesisz*. Ennek átvitele területegységekre nem indokolatlan gondolat. Az azonban más kérdés, hogy vajon mikor nevezhető egy rendszer autopoietikusnak? Minden, a fogalomba sorolt kritérium teljesítése a feltétel vagy netán vannak fokozatok? Van nagyon, közepesen, alig autopoietikus rendszer? Ha mindez nem tisztázott, számunkra a fogalom aligha több *nyelvi újításnál*; a területi problematikába való átvitelét tekintve Faragónál leginkább azzal a kimondatlan tartalommal, hogy a szakmánk egyik központi kategóriáját jelentő *régió* fogalmát, illetve ezen entitások létét úgy kérdőjelezzük meg, hogy másik fogalmat teszünk a helyébe. A csere teljesebb és korrektebb lenne, ha a Faragó (tervezési) gondolkodásában kiemelt téregységi szerepet játszó települések, városok is tesztelődnének ebből a szempontból. (Dusek 2012 érdekes megjegyzésében emlegeti a térdefiníciók kapcsán azt a kettős megoldást, miszerint egy-egy fogalom meghatározásakor a hosszú definíció helyébe rövid, tömör, akár egyszavas meghatározást tesznek, illetve a rövid definíciót kitágító, részletes értelmezést kreálnak. Itt is érzek valami ilyesmit.)

A nyelv szerepéhez kötődik Erdősi Ferenc (2014) táblázata a *tér* kifejezés különböző nyelvekben megfigyelhető takarékos vagy épp bőséges „formakincséről”. Bár úgy gondolom, hogy a térelméleti különbözőségeik távolról sem önmagában a *tér* kifejezés bonyolult jelentéstartalmaiból erednek, ennek a momentumnak a megjelenése a vitában jól igazolja a nyelv – Faragó által is kiemelten értékelt – szerepét bármely tudományág elméleti alapjainak kialakulásában

s általában a tudományos megismerésben. (Én az Erdősi-féle táblázatból hiányolom a *region*, *regional* kifejezéseket, mivel ezek – az angolban mindenképp – kifejezetten a társadalmi térbeliség tartamához kötődő, nagyon általános kifejezések, világosan elválva a *space*, *spatial* alakoktól)

Tudománytörténet

Nemcsak a térelméleti kérdések kapcsán s messze nemcsak saját szakmai körinkben jellemző, hanem minden (társadalom)tudományra kiterjedő örvendetes tendencia napjainkban idehaza is a tudástermelés, a tudomány szerepének tudománytörténeti aspektusba ágyazott vizsgálata.¹ Ettől az irányzattól újabb impulzusokat várhatunk a térelméleti diskurzusban.

Jelen vitatéma kapcsán ehhez kapcsolódva egy – súlyához képest alig hangsúlyozott – momentumot szeretnék kiemelni a *hazai területi kutatásoknak a szocialista időszakban jellemző karakteréről*. Ebben az időszakban a hazai területi szakmában messze nem mutatható ki valamifajta karakteres, komoly elméleti, filozófiai „másság” a nyugati írásokhoz viszonyítva, hacsak az elméleti alapok lényegében teljes hiányát nem tekintjük annak. Persze a társadalmi berendezkedés eltérései, a hatalmi determinációk jellemzően kimondatlanul keményen ott vannak a publikációk mögött, de kár ezeket divatosan és dehonesztálón „pozitivizmusnak, empirizmusnak, marxizmusnak” címkézni.

Ide köthető az a gondolat is, hogy megítélésem szerint nagyon érik a helyzet, hogy érdemben mérlegre tegyük a jelenkori hazai társadalmi, politikai, ideológiai és tudománysszervezeti mozgások hatásait, benne térelméleti következményeit is (Nemes Nagy 2012). A hazai társadalmi és térbeli, területi folyamatok egyre kevésbé vezethetők le a szocialista vagy posztoszocialista időszak értékeléséből, kritikájából; ebben az értelemben veszítenek „egyediségükből” (szerintem vége a „transition studies” boomjának). Az elméleti aspektusokra pedig különösképp áll ez, hisz a szocialista időszak területi kutatásainak sekélyes elméleti háttéréből lényegében semmi sem jött át a mába. Ma már inkább azt kellene érdemben mérlegelni, hogyan jelennek meg újabban nálunk is az ideológiával durván átítatott „új-régi” térformáló mechanizmusok, mint például a sekélyes, de veszélyes és domináns szimbolikus eszközök a téralakításban s az olyan egészen abszurd kapcsolódásokat jelző „területfejlesztési” célkitűzések – hivatalos, félhivatalos tervdokumentumokban, stratégiai vázlatokban –, mint például a „Magyarország európai gyógyító és lelki központ (Mária országa)” megfogalmazás.²

Elméleti érvényű értelmezést kívánnak – ez már megkezdődött a hazai kutatásokban s utal rá Erdősi is – a teljesen új téralkotó folyamatok; talán a legnagyobb hatóerejű eleme ennek a *virtuális tér* problémaköre, a „valós valóság” és a „virtuális valóság” viszonya (csak széljegyzetként vagy akár vitaötletként írom:

szerintem ilyen relációban nincs két valóság, a virtuális is nagyon valós). Globális és alapvető változásoknak vagyunk tanúi a hagyományosan a tértudományok közé is besorolható *hadtudományban*, bár úgy tűnik, itt tartja magát talán legerősebben a „tartályszerű tér” szemlélete, még ha kozmikus hadviselésről szól is a mai mese (Kőszegvári 2001).

Érdemi kutatási téma lehet – Horváth Gyula átfogó, fontos, inkább szervezetrendszer-összehasonlító áttekintése után (Horváth 2013) – a „keleti” regionális tudomány elméleti karakterének (ha ilyen kitapintható) feltárása. Lehet abban igazság – ahogy ezt Erdősi (2014) is jelzi –, hogy a tereleméleti alapokkal kapcsolatos gondolkodás a nyelvi és intézményi korlátok, a globális tudományos erőviszonyok egyensúlytalanságai ellenére (vagy azok által elrejtve) mindig túlnyúlt s ma még inkább túllép az angolszász magterületen.

Tértudományok

A vitafolyamhoz kapcsolódó írások mindegyikében felbukkan az a gondolat, hogy a térfelfogásokat, térértelmezéseket alapjaiban differenciálják a különböző szakmák, diszciplínák; az egyes szerzők állásfoglalásait, véleményét is jól magyarázza szakmai, tudományági hátterük. Nem központi tárgya az írásoknak a diszciplináris tagoltság, de azért nem hagyhatom szó nélkül annak néhány momentumát itt sem (bár már sokszor írtam ezekről).

Ebből a szempontból nagyon tanulságos Erdősi Ferenc (2014) írása. Ő „igazi földrajzoscént” láthatóan nem tud kiszakadni az *egységes földrajz* létét vallók alapállásából, kissé paradox módon még úgy is, hogy magát a *természettudományok* képviselőjeként mutatja be (munkásságában számomra ez az elem alig ismert, sok más érdemi, újító munkája jóval inkább – ezek túlnyomó többsége azonban kifejezetten a gazdaság- és társadalomföldrajzhoz kötik őt számomra). Erdősi gondolatgazdag, szimpatikus érvelése számomra a hazai geográfusok jó részének erősen *apologetikus* – és nem megvitatott – álláspontját tükrözi a földrajz szerepéről, ezen belül tértudományi jellegéről (igaz ugyan, hogy mivel „tértudományi fekete lyuk” a hazai tudományos rendszerben nincs, apróbb-nagyobb izgalomra inkább a földtudományba való beszippantás veszélye ad okot).

A „kemény” természettudomány – elsősorban a fizika – ma is a tereleméleti gondolkodás fontos szaktudományi színtere (Hawkins, Penrose 1999). Aki bepillant ilyen munkákba, azonnal látja, hogy mindazoktól a közelítésektől, amelyekről a mi vitáink szólnak az ottani nyelv, közelítés, módszertan „fényévnyi” távolságra van. Ez – sok egyéb következményén túl – alig hagy kétséget a természet- és a társadalomtudomány különbségéről, s ezen belül a tér és a társadalmi tér másságáról.

A hazai geográfiai kutatás, a földrajztudomány dualitása, természet- és társadalomföldrajzra tagoltsága egyszerűen: tény. Mások a témák, más a nyelv,

mások a módszerek. Az egységes geográfia a kutatásban – a duális jelleg lebont-hatatlan „nyelvi”, módszertani, szemléleti akadályai okán – még ma is gyakran megreked a földrajzi determinizmus szemléleténél vagy épp (ez mifelénk ma is divatos) a „természetes határok” keresésénél. A hazai szakirodalomban a földrajzosok közül csak a társadalom-földrajzosok írásaiban találunk (nem kis részben a regionalistákkal való vitához kapcsolódva) térelméleti gondolatokat, a geomorfológiában, a vulkanológiában vagy a térinformatikában nem. Az aktuális globális természeti-társadalmi kapcsolatrendszer kutatása (pl. klímaváltozás) világméretben is kicsúszott a geográfusok kezéből, a főszereplők itt a geográfiaiából már legalább száz éve kiszakadt vagy annak részét sohasem képező tudományok.

A térelmélezésekkel, ezen belül a geográfia szerepével kapcsolatos reagálás Faragó felvetéseire ebből következően sokkal inkább ak *Czirfusz Márton* (2012) által képviselt közelítésből lehet megalapozott, aki a gazdaság(társadalom)földrajzon belüli nemzetközi és hazai tudományos körkép felvillantásával vitatja a geográfia térszemléletére vonatkozó kritikát. Az elméletileg felkészült új geográfusgeneráció más képviselőjénél sajátos „félfordulatra” is találunk példát: *Gyimesi Zoltán* (2012) a hely és tér mint alapvető térkategóriák viszonyát taglalva a „feloldást” a táj fogalmának középpontba állításában véli megtalálni.

Bennem ez a probléma már mintegy másfél évtizede „elrendeződött”. Nem keresem tovább a társadalmi tértudományt. A regionális tudományt (akárhik akárhogy interpretálják vagy negligálják) művelgetem *társadalmi tértudományi* (s nem a „régiónok tudománya”) tartalommal.

Befejezésül talán még egy gyakorlatias gondolatot vetek fel. Az eredményeket keresve – de a hiányok és az egyoldalúság okait kutatva talán még inkább – szembetűnő, hogy a társadalmi térelméleti kutatási irány pozíciójában mindenütt szerepet játszik az adott kérdéskör oktatási, egyetemi háttere. „Térelmélet” szakos hallgatók talán sehol sincsenek, az ilyen munka mindenütt kisebb szellemi műhelyekhez, egyéni érdeklődéshez s bizonyos érettséghez is kötődik. Szakmánk idősebb generációjának talán legfontosabb feladatai közé tartozik az ilyen tartalmú szerveződések támogatása idehaza, még azzal a csekély kockázattal együtt is, hogy önmagunk lehetünk az azokban folyó kritikai munka célpontjai.

Jegyzetek

- 1 Egészen aktuális eseményként említem a 2014 januárjában megrendezett STS (tudomány- és technológiatanulmányok) Műhelykonferenciát, amely széles tudományági spektrumban foglalkozott ilyen kérdésekkel (<http://stsmuhely.wordpress.com/program/>).
- 2 Vajon hány olyan, a „Mária országa” címre velünk összemérhető „érdemekkel” pályázó ország van ma, ahol (európai uniós) tervezési dokumentumban ilyen célkitűzés megfogalmazódik?

Irodalom

- Czirfusz M. (2012): A térszemlélet szerepe a regionális tudomány, a gazdaságföldrajz és a közgazdaságtan viszonyában. In: Rechnitzer J., Rácz Sz. (szerk.): *Dialógus a regionális tudományról*. SZIE Regionális és Gazdaságtudományi Doktori Iskola, MRTT, Győr, 52–59.
- Dusek T. (2012): Az abszolút és relacionális térszemlélet közötti hamis dichotómia. *Tér és Társadalom*, 2., 96–100.
- Erdősi F. (2014): A térértelmezés néhány problémája, szempontjainak sokfélesége. *Tér és Társadalom*, 1., 5–24.
- Faragó L. (2012): Térértelmezések. *Tér és Társadalom*, 1., 5–25.
- Faragó L. (2013): Térélméleti alapvetések konstruktivista ismeretelméleti megközelítésben. *Tér és Társadalom*, 4., 3–29.
- Gyimesi Z. (2012): A tér és a hely apóriája. *Regionális Tudományi Tanulmányok*, 16., 149–174.
- Hawkins, S., Penrose, R. (1999): *A tér és az idő természete*. Talentum, Budapest
- Horváth Gy. (2013): A területi kutatásoktól a regionális tudományig. Kelet- és közép-európai tudománytörténeti vázlat. *Tér és Társadalom*, 4., 30–51.
- Kőszegvári T. (2001): A hadviselés és a tér összefüggései a 21. században. In: Horváth I., Kiss J. (szerk.): *A tér szerepe a korszerű harcban*. HM, Budapest, 9–23.
- Nemes Nagy J. (2012): Érelelődő változások a magyarországi területi kutatásban. In: Berghauer S., Dnyisztrjanszkij, M., Fodor Gy., Gönczy S., Izsák T., Molnár J., Molnár D. I. (szerk.): *Társadalomföldrajzi kihívások a XXI. század Kelet-Közép Európájában*. II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Beregszász, 32–39.